

Una comprensió psicoanalítica de la parella

Carles Pérez

Introducció

Les aportacions que la psicoanàlisi ha dut a terme per comprendre la dinàmica de la parella són pràcticament desconegudes per una gran majoria de clínics. Segurament, hi ha contribuït certa actitud tancada al voltant d'una pretesa ortodòxia d'alguns terapeutes d'orientació psicoanalítica i la manca d'interès per conèixer aquestes aportacions per part de molts professionals que treballen des d'altres marcs teòrics. Peter Fonagy, en un article publicat al "Psychoanalytic Inquiry", es referia a l'aïllament que les institucions psicoanalítiques han promogut entre els seus membres per explicar un fenomen semblant a aquest:

"Hay voces importantes que expresan su preocupación por los peligros que acechan al psicoanálisis si se acerca demasiado a otras disciplinas y que argumentan en contra de la investigación que aceleraría dicha integración" (Fonagy, 2003a)

El mateix Fonagy hi insistia en un altre article publicat al "World Psychiatry":

"El aislamiento del psicoanálisis debe ser sustituido por la colaboración activa con otras disciplinas de la salud mental. Se debe sustituir el temor a que otros campos adyacentes al psicoanálisis puedan destruir las características específicas ofrecidas por él mismo." (Fonagy, 2003b)

Precisament els terapeutes de parella d'orientació psicoanalítica s'han acostumat a la feina a la frontera, integrant aportacions noves que des de diferents orientacions han aportat a la teràpia en general. No em refereixo aquí a un eclecticisme acrític o a un mestissatge oportunista com el que ha anat apareixent en els darrers anys, sinó que em refereixo a la integració de coneixements que s'han fet evidents després d'investigacions rigoroses. Parafraçant Peter Fonagy, podríem afirmar que els terapeutes de parella d'orientació psicoanalítica col·laboren activament amb altres disciplines de la salut mental, però també és cert que cal reivindicar com són d'importants i valuoses les aportacions genuïnes de la psicoanàlisi a la teràpia de parella en general. Ramon Corominas explicava com, als anys setanta, li desaconsellaven el tractament psicoanalític amb els dos membres de la parella perquè era "una idea contraposada a la psicoanàlisi" (Corominas, 2002). Sigui com sigui, podem afirmar que avui en dia la psicoanàlisi pot aportar un marc teòric explicatiu de les dificultats que presenten les parelles en conflicte.

Com ja hem comentat en altres publicacions (Pérez Testor, 1998; Pérez Testor, 2001), des del nostre punt de vista, les aportacions de la psicoanàlisi a la teràpia de parella es podrien concretar en tres apartats:

1. Els mecanismes inconscients d'elecció de parella
2. La teoria de la col·lusió
3. La tècnica dels tractaments de parella

1. Mecanismes inconscients d'elecció de parella

La psicologia psicoanalítica parteix d'aquest concepte per entendre la complexitat d'un procés fonamental en la vida de parella: l'elecció del consort. Des del nostre model, l'elecció deixa de ser un pur atzar, una casualitat, per convertir-se en un conjunt de possibilitats en què intervenen mecanismes socials conscients i inconscients i mecanismes personals conscients i també inconscients.

L. Ottenheimer va desenvolupar un marc de comprensió dels mecanismes psicològics d'elecció de parella des de la perspectiva psicoanalítica. Per a aquesta autora, les conviccions que actuen en tota elecció són raonaments complexos i inconscients. Una dada fonamental en les experiències de parella futures serà el fet que els pares hagin tingut unes relacions conjugals satisfactòries. Totes aquestes conviccions tenen en comú que són inconscients, que reemplacen les gratificacions d'una relació de parella sana pels desitjos de satisfer les seves fantasies y que tenen l'origen en les experiències i situacions viscudes en la infantesa.

Freud va tractar aquesta qüestió en diversos treballs publicats amb el nom de "Contribuciones a la psicología del amor", l'any 1918. En aquests articles, basa l'elecció de la parella en el seu origen edípic. En "Una introducción al narcisismo", el mateix autor parla de dos tipus d'elecció de l'objecte estimat: *Conforme al tipus de suport*, basat en el model de la persona o persones que primer atenen i protegeixen i *conforme al tipus narcisista*.

Ottenheimer presenta diverses situacions de tipus inconscient que podrien donar pistes dels motius que poden dur a l'elecció de parella i per això distingeix dos grups d'elecció:

1. Motivacions preedípiques: Serien formes primitives d'elecció que anirien des de l'elecció *indiscriminada de parella* en què qualsevol persona pot ser motiu d'atracció, passant per la *voracitat*, elecció de persones que poden proveir il·limitadament tant emocionalment com materialment, fins als *records de criança*, basat en l'atracció que provoquen persones amb característiques de les persones que van tenir-ne cura durant la infantesa.

2. Motivacions edípiques: Per a Ottenheimer, es basa en eleccions més elaborades, com l'elecció per *fixació a la mare*, conforme al tipus de suport, per *ideal de pura*, basat en la teoria de Freud exposada en la ja citada "Sobre un tipo particular de elección de objeto en el hombre", o per *exogàmia*, un tipus d'elecció heterogàmica. Són aportacions suggerents que conviden al seu desenvolupament però, sens dubte, avui en dia, les podríem considerar massa rígides i reduccionistes quant a les conclusions.

Per altra banda, M. Klein, a "Amor, culpa y reparación", l'any 1937, es referia en l'"Elección del compañero de amor" a la influència de les primeres relacions d'objecte sobre l'elecció posterior:

"No debemos olvidar que lo que el hombre desea recrear en sus relaciones amorosas es su impresión infantil ante la persona amada y las fantasías que tuvo con ella. Además, el inconsciente establece asociaciones sobre bases muy distintas de las que rigen la mente consciente. Toda suerte de impresiones completamente olvidadas -reprimidas- contribuye así para que una persona resulte para determinado individuo, más atractiva que las demás, en el terreno sexual y en otros." (Klein, 1937).

La mateixa autora matisa i va més enllà quan escriu:

"Aunque los vínculos amorosos de la vida adulta están fundados en las primeras relaciones emocionales con los padres, hermanos y hermanas, los nuevos lazos no son necesariamente meras repeticiones de la temprana situación familiar. Los recuerdos, sentimientos y fantasías inconscientes entran en la nueva ligazón de amor y amistad en formas completamente disfrazadas. Pero además de las primeras influencias, muchos otros factores actúan en los complicados procesos que cimientan una relación amorosa o amistosa. Las relaciones normales adultas siempre contienen nuevos elementos derivados de la nueva situación: las circunstancias, la personalidad del otro, y su respuesta a las necesidades emocionales y a los intereses prácticos del adulto". (Klein, 1937).

Un dels treballs importants dels 50 és "Neurotic Interaction in Marriage". El tema bàsic d'aquesta obra, editada per Victor Eisenstein, és que el curs i el resultat d'un matrimoni es determinen per les dificultats emocionals de cadascun dels cònjuges i per la manera en què interaccionen les dues personalitats (Eisenstein, 1956). Lawrence Kubie, a la mateixa obra, deia que el propòsit inconscient més freqüent en el matrimoni és trobar-se amb una parella que representi un dels progenitors, sigui aquesta el pare o la mare (Kubie, 1956).

Es va teoritzar també sobre les parelles amb un predomini psicòtic. Gustav Bychowski es basa en el seu treball amb parelles que patien psicosis clíniques quan diu:

"El objeto escogido en estos matrimonios está a menudo determinado por el deseo de actuar un alud de fantasías inconscientes muchas veces de manera contradictoria. Estas fantasías y el objeto escogido se supone que llenan ciertos deseos infantiles aislados, así como también ofrecen defensas en contra de tales deseos. Para Bychowski tanto en la elección de objeto como en la manera de tratar los sentimientos ambivalentes y aspectos peligrosos de las reacciones infantiles de amor, el paciente esquizofrénico manifiesta mecanismos utilizados por el yo infantil: la repetición y la negación" (Bychowski, 1956).

Michael i Enid Balint, fundadors de la "Family Discussion Bureau", van estar d'acord des del principi que no es podia estudiar la parella com si es tractés de dues persones separades i aïllades entre si. Van introduir el terme "fit", que podria significar "ajustar", la manera que tenen dues persones d'arribar a un acord conscient i inconscient en qüestions emocionals. També implica que les necessitats d'un són àmpliament acceptades per l'altre.

Per a Enid Balint, el matrimoni és més que la unió de dues persones i adopta el terme "entitat", que alguns autors han traduït per "díada". E. Balint pensa que el món intern format per esperances, desitjos, desil·lusions i temors d'un cònjuge interactua amb els mateixos elements del món intern de l'altre i és a partir d'aquesta interacció que un pot formular teories sobre la vida conjugal (Family Discussion Bureau, 1962).

Un altre autor que ha estudiat profundament els mecanismes d'atracció, tant conscients com inconscients ha estat Henry V. Dicks, de la Unitat Matrimonial de la Clínica Tavistock, de Londres. Coincideixo amb Otto Kernberg quan diu que Dicks "ha proporcionado el marco psicoanalítico mas abarcador para el estudio de las características de las relaciones amorosas normales y también psicopatológicas" (Kernberg, 1995).

En el seu, encara vigent, "Tensiones Maritales", Dicks estableix les bases en què s'assenta el món inconscient de la parella. Per a l'autor, el matrimoni, com a institució social, continua sent expressió de l'aspiració a mantenir i assegurar l'estabilitat, la seguretat i la dignitat de les necessitats de relació entre la parella i els seus fills. I, com a sistema de relacions interpersonals, és estable i duradora segons el grau en què arriba a les qualitats d'una díada integrada a partir d'una iniciació com a suma d'un més un (Dicks, 1967).

En aquesta interacció, Dicks descriu tres nivells fonamentals o subsistemes que estan relacionats internament entre si, però que poden variar de forma independent i variar d'importància per tal de mantenir la cohesió de la díada en fases diferents:

1. El subsistema de normes i valors socials
2. El subsistema de valors personals
3. El subsistema de forces inconscients

El primer subsistema és el dels valors i normes socioculturals. L'homogàmia en el nivell social (matrimoni entre semblants) és un factor de cohesió inicial en algunes parelles. El segon subsistema és el dels "jo centrals". Aquest és encara un nivell conscient y correspon a les normes personals de cada membre de la parella. El tercer subsistema tracta de les forces inconscients que hi ha entre els cònjuges de tipus positiu o negatiu, que l'autor denomina "transaccions".

Dicks especifica que, a pesar que els tres nivells són importants per mantenir la cohesió de la parella, serà la barreja de la interacció més o menys inconscient de les relacions objectals en el tercer subsistema la que decidirà la qualitat de les parelles a llarg termini (Dicks, 1967).

Henry V. Dicks va iniciar un nou moviment interpretatiu de la dinàmica en els casos de matrimonis en conflicte a partir de dues hipòtesis:

H.1. *Moltes tensions i discussions entre cònjuges s'originen en la decepció que un o ambdós pateixen i que és causa de greuge quan l'altre no representa el rol de parella que s'ajusta a una figura o model preconcebut del món de fantasia dels esposos respectius.*

H.2. *Els subjectes poden perseguir en els seus cònjuges tendències que originalment van exercir atracció, ja que havien percebut inconscientment el/la company/a com a símbol d'aspectes de la personalitat del subjecte que "van perdre" a causa de la repressió.*

Aquestes dues hipòtesis de treball que planteja Dicks engloben la major part de conflictes que presenten las parelles que nosaltres atenem i obren la porta per entendre la complexitat de la psicopatologia de la parella.

2. Teoria de la col·lusió

Una altra de les aportacions de Dicks ha estat la incorporació del concepte col·lusió en l'àmbit de la parella. Nosaltres entenem per col·lusió (de *co-ludere* o joc entre dos) aquell acord inconscient que determina una relació complementària, en la qual cada u desenvolupa parts d'un mateix que l'altre necessita i renuncia a parts que projecta sobre el cònjuge (Dicks 1970; Willi 1978; Armant 1994). Isidoro Berenstein i Janine Puget han desenvolupat un model d'estructura profunda reguladora de la interacció de parella que denominen "sòcol inconscient" (Puget y Berenstein, 1988). Penso que, amb el risc de simplificar, podríem considerar el terme "sòcol inconscient" com a sinònim de "col·lusió". Així mateix, considero similars aquests dos termes a l'"objecte dominant intern" de Guillermo Teruel (Teruel, 1974) i al de "conjugalitat" d'Anna M. Nicolò Corigliano (Nicolò, 1995). Els quatre tenen com a denominador comú la base inconscient de les relacions de parella.

A partir d'aquests conceptes, ens podem aproximar a un esbós de psicopatologia de la parella.

Bela Mittelman va intentar una tipologia descriptiva:

1. Un dels cònjuges és dominant i agressiu; l'altre, submís i masoquista.
2. Un dels cònjuges es mostra emocionalment distant; l'altre anhela afecte.
3. Hi ha rivalitat constant entre els cònjuges pel domini agressiu.
4. Un dels cònjuges és impotent i anhela dependre del cònjuge omnipotent; el company li dóna suport constant.
- 5.- Un dels cònjuges alterna entre períodes de dependència i autoafirmació; l'altre, entre períodes d'ajuda i necessitat d'afecte insatisfeta (Mittelman, 1956).

Winch, per la seva banda, va elaborar cinc tipologies de parelles per desenvolupar la seva hipòtesi de la selecció de cònjuges complementaris:

1. "Mares i fills"
2. Ibsenià (és a dir, pare-filleta, segons la descripció dels personatges Torvald i Nora de l'obra "Casa de nines", d'Ibsen).
3. Amo-serventa.
4. Thurberià: amb aquesta última designació, Winch es refereix al tipus de diada descrit per l'humorista James Thurber, en el qual l'esposa és una persona dominant, activa i directiva, que necessita un marit gentil, calmant, capaç de donar suport (superficialment un pare, però en realitat una figura materna, i, per tant, no menystingut com en la relació "mares-fills", ja que en aquesta tipologia ell dóna suport i consola). A més, Winch té, en la tipologia amo-serventa, el tema Pigmalión (no una complementarietat vinculada amb el sexe, sinó una tendència a plasmar i coaccionar el cònjuge perquè s'adapti al model interior de rol que pot donar-se en qualsevol dels tipus descrits) (Winch, 1958).

Jürg Willi desenvolupa quatre tipus de col·lusió seguint el model evolutiu freudià: 1. Narcisista; 2. Oral; 3. Anal; 4. Fàl·lica (Willi, 1978), i més tard Jordi Font, a partir del model de Willi, ha descrit cinc tipus bàsics de col·lusions de parella des d'una perspectiva més clínica:

1. *Predomini histeroide*. Serien aquelles parelles en què es donen relacions d'apassionament i rebuig de forma alterna.
2. *Predomini obsessiu*. Es donaria en aquelles relacions de control recíproc, de provocació ambivalent i de col·lusió inseparable.
3. *Predomini psicòtic*. Serien relacions de dependència adhesiva, parasitària i de manifestacions allunyades de la realitat.
4. *Predomini caracterial*. On prevalen les relacions inestables i superficials.
5. *Predomini psicossomàtic*. En aquest tipus de parella es desplaça el conflicte intrapsíquic cap a la patologia corporal d'un dels membres (Font, 1994).

La teoria de la col·lusió permet apropar-nos als trastorns de parella i entendre la complexitat dels conflictes vinculars i la peculiaritat de les seves presentacions, i ens dóna pistes sobre com abordar-los.

3. Tractaments de parella

Després d'una primera etapa en la qual els terapeutes psicoanalítics, excepte casos aïllats, es negaven a atendre la família del pacient o a tractar dos membres de la mateixa família per les interferències evidents que això provocaria, Clarence P. Oberndorf i Bela Mittelman van publicar casos de matrimonis tractats amb una metodologia psicoanalítica, en què el mateix psicoanalista atenia els dos membres del matrimoni en conflicte. Pensaven que s'obtenia un quadre més complet i clar de la realitat, ja que es podien observar les reaccions complementàries dels dos individus durant el tractament psicoanalític.

Seguint P. Martin, diferenciaríem la "psicoteràpia diàdica consecutiva", d'Oberndorf, de la "psicoteràpia concurrent", de Mittelman (Martin, 1983). La "psicoteràpia consecutiva" consisteix a tractar primer un dels membres de la parella i després, una vegada finalitzat el primer tractament, començaria l'altre membre de la parella (Oberndorf, 1938). Mittelman, d'altra banda, va defensar el tractament individual dels dos cònjuges pel mateix terapeuta, però simultàniament en el temps (Mittelman, 1948).

Alexander Thomas tractava simultàniament, tot i que per separat, els dos membres de la parella introduint canvis en la tècnica: treballava menys la interpretació de la neurosi de transferència i prioritzava la interpretació dels aspectes clínics de la neurosi de la parella (Thomas, 1956). Victor H. Rosen també estava d'acord amb la teràpia de parella perquè els problemes de transferència de l'aspecte no tractat de la parella tendeix a no reconsiderar-se. Aquest autor entén que la figura de l'analista que no tracta el matrimoni sinó un membre de la parella distorsiona i provoca la formació de situacions triangulars o poligonals (Eisenstein, 1956).

H. V. Dicks va treballar en Teràpia Conjunta a la Tavistock de Londres. En una primera etapa la tècnica de la teràpia era la de *foursome* o grup de quatre, amb una parella de terapeutes i la parella que consultava. Més tard va desenvolupar conjuntament amb Teruel la teràpia conjunta triàdica. Guillermo Teruel, després d'un temps de treballar amb la tècnica del *foursome*, va començar a entrevistar la parella conjuntament. Com ell mateix ha comentat, aquesta empresa va provocar molta ansietat i més d'un el va advertir: "aquest tractament serà desastrós, tres és un mal número per al tractament" (Teruel, 1970). Però aviat es va mostrar com una tècnica adequada passat un temps d'entrenament per a un terapeuta experimentat que tingüés formació en teràpia individual i teràpia de grup.

En aquest tipus de teràpia de parella, el terapeuta assumeix un paper actiu i la seu instrument principal és la seva capacitat interpretativa. Per a Teruel, la forma de controlar la força destructiva d'una parella són les interpretacions adequades i la lenta adquisició d'insight, "mitjançant la introjecció o internalització d'allò que el terapeuta fa i representa per a la parella en termes de la seva interacció en el matrimoni" (Teruel, 1970).

En mi experiencia ha sido un error fatal hacer interpretaciones dirigidas solamente a uno de los cónyuges. Esto fue considerado inconscientemente por el otro como un "agrupamiento", como "seducción", "rivalidad", etc. Al hacerlo posibilitamos la formación de situaciones de tipo edípico, y desde este punto de vista coincido con las aclaraciones del profesor Krapf acerca de la "explosividad" de una relación triangular" (Teruel, 1970).

Segurament aquí radica la dificultat principal de la teràpia conjunta de parella: **com interpretar**. Seguint Lemaire (Lemaire, 1980), i Castellví (Castellví, 1994), diríem que el focus interpretatiu és la parella. No un membre o un altre, sinó tots dos, la seva relació, la seva col·lusió. Si evitem el risc ja advertit per Teruel i que Jorge Thomas resumia a "interpretació individual en públic" (Thomas, 1994) i ens centrem en la interpretació de la col·lusió, podem ajudar tots dos membres de la parella a prendre consciència del funcionament inconscient que els ha dut a actuar els seus conflictes.

Eduardo Kalina va desenvolupar els principis de la Teràpia Breu de Parella. Per a Kalina, es tractava de no afavorir els processos regressius i treballar amb la progressió. La tècnica de Kalina consistia a començar amb una sèrie de tres a cinc sessions conjuntes amb la parella. L'objectiu era determinar el diagnòstic i pronòstic de la parella per seleccionar-ne aquelles amb "nivells d'integració depressiva" (Kalina, 1970). En el curs del tractament, l'autor centrava l'atenció en els ítems següents:

1. *L'interjoc i el complement de rols*
2. *El condicionament recíproc d'actituds*
3. *Les discrepàncies entre el rol assignat, el rol assumit i el rol esperat*
4. *Els conflictes sorgits arran del rol que cada un assumeix*
5. *Les diferències entre les conductes explicades i les actituds subjacents*
6. *L'estereotípia de rols*
7. *La pèrdua de límits i la utilització de la regressió com a defensa, cosa que els fa actuar segons pautes de conducta a vegades pretèrites que fan gairebé incomprendibles els missatges que s'intercanvien*
8. *Detectar i interpretar la significació de l'objecte o objectes interns dominants (Kalina, 1970; Corominas, 2002)*

Teruel insisteix en els seus treballs en la importància de la formació en l'atenció a les parelles en conflicte, ja sigui per tractar-les com per aconsellar-les. La formació prèvia del terapeuta de parella és bàsica per poder actuar enmig de la complexitat de les projeccions dels membres de la parella (Andrés, Coca y Romagosa, 1994). Per a Teruel, el treball amb parelles en conflicte és una tasca d'alta especialització i un dels elements que pot dificultar aquest treball és el problema de la contratransferència, és a dir, la repercussió d'aquests conflictes sobre el terapeuta, atès que remouen sense parar la seva pròpia problemàtica matrimonial i familiar. El fet d'observar i tenir consciència d'aquests mecanismes contratransferencials és fonamental en aquest tipus de tractaments i per això és tan necessària la supervisió i el treball en equip, com ja hem desenvolupat en un altre lloc (Perez-Testor, Bobé y Font, 1994).

La supervisió i el treball en equip són la millor garantia d'un treball que tingui en compte i pugui superar les dificultats transferencials i contratransferencials que tot tractament de parella comporta.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRES, JM.; COCA, MR.; ROMAGOSA, A. (1994). La formación del terapeuta de pareja. En: Bobé, A.; Pérez Testor, C. (comp.) Conflictos de pareja: Diagnóstico y tratamiento. Barcelona: Paidós.
- ARMANT, C. (1994). Fundamentos teóricos En: Bobé, A.; Pérez Testor, C. (comp.) Conflictos de pareja: Diagnóstico y tratamiento. Barcelona: Paidós.
- BERENSTEIN, I.; PUGET, J. (1990) Nuevas aportaciones al psicoanálisis de pareja y de familia. Terapia Familiar, 1990, vol 13(20): 9-18.
- BICHOWSKI, G. (1956) Schizophrenic marriage. En: Eisenstein, V.W. (ed.) Neurotic interaction in marriage. New York: Basic Books.
- BOBÉ, A.; PEREZ TESTOR, C. (comp.) (1994). Conflictos de pareja: Diagnóstico y tratamiento. Barcelona: Paidós.
- CASTELLVÍ, P. (1994). Tratamiento de pareja. En: Bobé, A.; Pérez Testor, C. (comp.) Conflictos de pareja: Diagnóstico y tratamiento. Barcelona: Paidós.
- COROMINAS, R. (2002). La pareja en conflicto: su abordaje psicoanalítico. Valencia: Editorial Promolibro.
- DICKS, H.V. (1967) Tensiones matrimoniales. Buenos Aires: Hormé 1973.
- EISENSTEIN, V.W. (1956) Neurotic interaction in marriage. New York: Basic Books.
- FAMILY DISCUSSION BUREAU (1962). The marital relationship as a focus for casework. London: Codicote Press.
- FONAGY, P. (2003a) Genetics, developmental psychopathology, and psychoanalytic theory: The case for ending our (not so) splendid isolation. Psychoanalytic Inquiry 2003, 23(2).
- FONAGY, P. (2003b) El psicoanálisis hoy en día. World Psychiatry (versión en Español). Vol. 1(2), 73-78.
- FREUD (1918) Contribuciones a la psicología del amor. En: FREUD, S. Obras Completas. Amorrortu Editores.
- FONT, J. (1994) Psicopatología de la pareja. En: Bobé, A.; Pérez Testor, C. (comp.) Conflictos de pareja: Diagnóstico y tratamiento. Barcelona: Paidós.
- GROTJAHN, M. (1959) Analytic family therapy: a survey of trends in research and practice. En: Masserman, J. (ed.) Individual and familial dynamics. New York-London: Grune & Stratton.
- KALINA, E. (1970). En: Berenstein, I. y cols. Psicoterapia de pareja y grupo familiar con orientación psicoanalítica. Buenos Aires: Galerna.
- KERNBERG, O. (1995). Relaciones amorosas: normalidad y patología. Buenos Aires: Paidós.
- KLEIN, M. (1937). Amor, culpa y reparación. En: Klein, M. Obras Completas 1: Amor, culpa y reparación. Barcelona: Paidós 1989.
- KUBIE, L.S. (1956) Psychoanalysis and marriage. En: Eisenstein, V.W. (ed.) Neurotic interaction in marriage. New York: Basic Books.
- LEMAIRE, J. (1980). Terapias de pareja. Buenos Aires: Amorrortu, 1980.
- LIENDO, Ma C. G. (1968). La pareja heterosexual y el modelo continente-contenido. Acta psiquiat psicol Amer Lat. 1968, vol.14: 342.

- MARTIN, P.A.; BIRD, H.W. (1953) An approach to the psychotherapy of marriage partners: the stereoscopic technique. Psychiatry. vol 16: 123-127.
- MITTELMANN, B. (1948) The concurrent analysis of married couples. Psychoanaly Quaterly. Vol. 17: 182-197.
- NICOLÒ, A.M^a. (1995). Capacidad de reparación y parentalidad En: GARRIDO, M.; ESPINA, A. Terapia familiar: aportaciones psicoanalíticas y transgeneracionales. Madrid: Ed. Fundamentos.
- OBERNDORF, C.P. (1938) Psychoanalysis of married couples. Psychoanalytic Review. Vol. 25: 453-475.
- PÉREZ TESTOR, C. (1998). Aportaciones de la psicología dinámica a la terapia de pareja. Lanpsiquiatria. Barcelona: Ed. Pulso.
- PÉREZ TESTOR, C. (comp). (2001). La familia: nuevas aportaciones. Barcelona: Edebé 2001.
- PÉREZ TESTOR, C.; BOBE, A.; FONT, J (1994). La supervisión como formación continuada del psicoterapeuta familiar. Actas del Congreso de las XV Jornadas Nacionales de Terapia Familiar., pp. 219-223.
- TERUEL, G. (1970). Nuevas tendencias en el diagnóstico y tratamiento del conflicto matrimonial. En: Berenstein, I. y cols. Psicoterapia de pareja y grupo familiar con orientación psicoanalítica. Buenos Aires: Galerna.
- TERUEL, G. (1974) Diagnóstico y tratamiento de parejas en conflicto: psicopatología del proceso matrimonial. Buenos Aires: Paidós.
- THOMAS, A. (1956) Simultaneous psychotherapy with marital partners. Amer J Psychotherapy. vol 10: 716-727.
- THOMAS, J. (1994) Comunicación personal.
- WILLI, J. (19798). La pareja humana: relación y conflicto. Madrid: Morata.
- WINCH, R.F. (1958). Mate selection. New York: Harper.